

Bevezetés a vallástudományba

9. Egyes vallások története

Biró Tamás

birot@or-zse.hu, <http://birot.web.elte.hu/>

2023. május 09. és 16.

Félévvégi *írásbeli* vizsga

- Kérdés?
- Vizsga helyett további feladatok,
kicsit hosszabbak,
határidő a vizsgaidőszak során.

Vallások történeti típusai

Vallások típusai?

*„Primitív”: szakszóként
használok, értékítélet nélkül.*

1. Primitív vallások
  - a. Az ősember vallása / vallásai / vallásossága / vallási formái
  - b. Törzsi népek vallásai
2. Ókori keleti vallások
3. Késő-antik vallások
4. Világvallások
  - a. keleti vallások
  - b. nyugati (monoteista, kinyilatkoztatott könyvre épülő) vallások
5. Mai vallások, mai vallásosság, vallásos formák

Megjegyzés: a zsidó vallás megértése szempontjából kategorizáltam a világ vallásait.

Milyen **tudományág**
milyen **módszertannal**
közelíti meg a témát?

1. Primitív vallások

Ósi vallások ↔ törzsi („primitív”) vallások

- Ósi vallások: temetkezési szokások, szobrok, barlangrajzok...
  - A **régészet** mint interpretatív (**értelmezési** folyamatra épülő) tudomány.
- Törzsi szokások:
  - **Etnológia, antropológia, Völkerkunde.**
  - **Résztevő megfigyelés** (vö. Bronisław Malinowski [1884–1942, lengyel származású Angliában]; Id. még Franz Boas [1858–1942, németországi zsidó az USA-ban]).
  - **Értelmezés** (vö. Clifford Geertz [1926–2006, USA] -féle *szimbólikus antropológia*: a **kultúra** egy adott közösség által szőtt „**jelentések hálója**”, és az ember ebben a „pókhálóban” vergődő állat.)

A kettő közti kapcsolat: vajon a mai „primitív” népek megfigyeléséből, értelmezéséből következtethetünk-e az ősember kultúrájára?

Milyen **tudományág**
milyen **módszertannal**
közelíti meg a témát?

1. Primitív vallások

Ósi vallások ↔ törzsi („primitív”) vallások

- Ósi vallások: temetkezési szokások, szobrok, barlangrajzok...
  - A **régészet** mint interpretatív (**értelmezési** folyamatra épülő) tudomány.
- Törzsi szokások:
  - **Etnológia, antropológia**, *Völkerkunde*.
  - **Résztevő megfigyelés** (vö. Bronisław Malinowski [1884–1942, lengyel származású Angliában]; Id. még Franz Boas [1858–1942, németországi zsidó az USA-ban]).
  - **Értelmezés** (vö. Clifford Geertz [1926–2006, USA] -féle *szimbólikus antropológia*: a **kultúra** egy adott közösség által szőtt „**jelentések hálój**a”, és az ember ebben a „pókhálóban” vergődő állat.)

A kettő közti kapcsolat: vajon a mai „primitív” népek megfigyeléséből, értelmezéséből következtethetünk-e az ősember kultúrájára?

Milyen **tudományág**
milyen **módszertannal**
közelíti meg a témát?

1. Primitív vallások

Ósi vallások ↔ törzsi („primitív”) vallások

- Ósi vallások: temetkezési szokások, szobrok, barlangrajzok...
  - A **régészet** mint interpretatív (**értelmezési** folyamatra épülő) tudomány.
- Törzsi szokások:
  - **Etnológia, antropológia**, *Völkerkunde*.
  - **Résztevő megfigyelés** (vö. Bronisław Malinowski [1884–1942, lengyel származású Angliában]; Id. még Franz Boas [1858–1942, németországi zsidó az USA-ban]).
  - **Értelmezés** (vö. Clifford Geertz [1926–2006, USA] -féle *szimbólikus antropológia*: a **kultúra** egy adott közösség által szőtt „**jelentések hálój**a”, és az ember ebben a „pókhálóban” vergődő állat.)

A kettő közti kapcsolat: vajon a mai „primitív” népek megfigyeléséből, értelmezéséből következtethetünk-e az ősember kultúrájára?

Az ókori kelet

2. Ókori keleti vallások

- Ókori egyiptomi vallás
  - I.e. 14. század, Amarna-korszak: Ehnaton (Akhenaten) reformja, Aton-kultusz
- Mezopotámia:
  - Sumerek
  - Akkádok
- Északnyugati sémi népek:
  - Kánaán
  - Ugarit,
  - Fönícia,
  - Moáb és Edom...
- Filiszteusok

A Közel-Kelet nyelvei az i. e. 2. évezred vége felé

Hettita

kb. i.e. 1200-ig

Ugariti

kb. i.e. 1200-ig

Föníciai gyarmatok
(pl. Karthágó: pun nyelv)
az i.e. I. évezredben

Föníciai

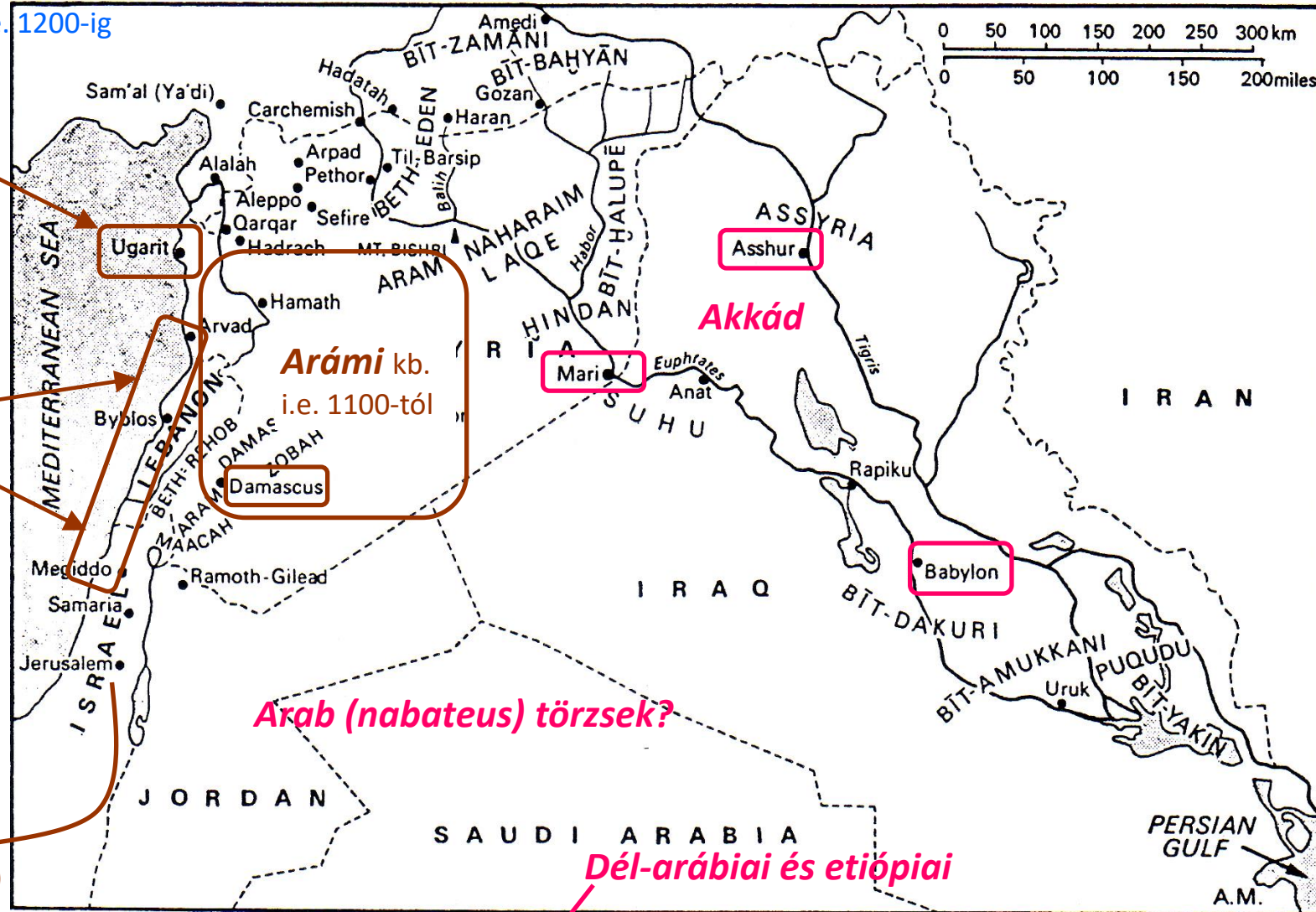
Egyiptomi

Tel el-Amarna (az ókánaáni nyelv emlékei)

Libiai?

Arab (nabateus) törzsek?

Dél-arábiai és etiópiai

- ény-i sémi
- egyéb sémi
- egyéb afroázsiai (pl. egyiptomi)
- egyéb (pl. a hettita indo-európai nyelv)

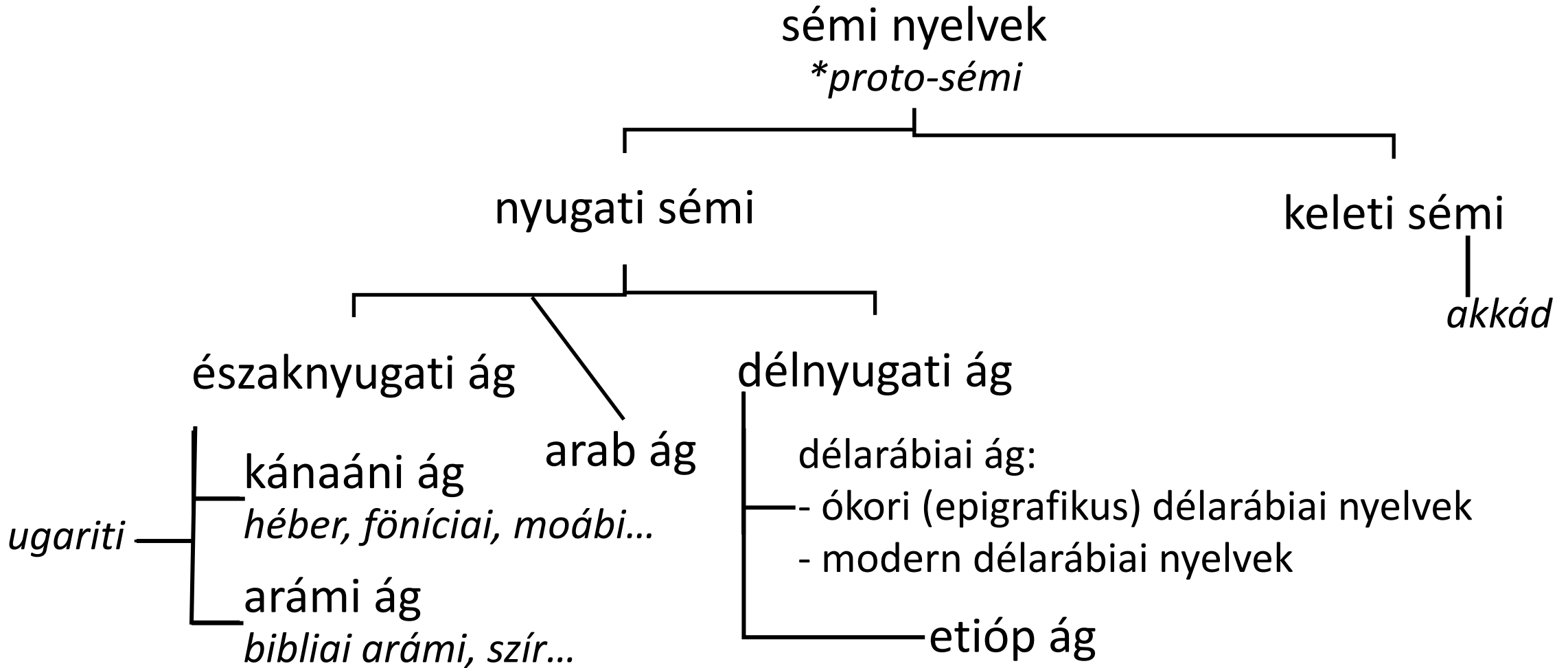
Forrás:

http://www.aramaic-dem.org/English/History/THE_ARAMAEANS-filer/image001.jpg

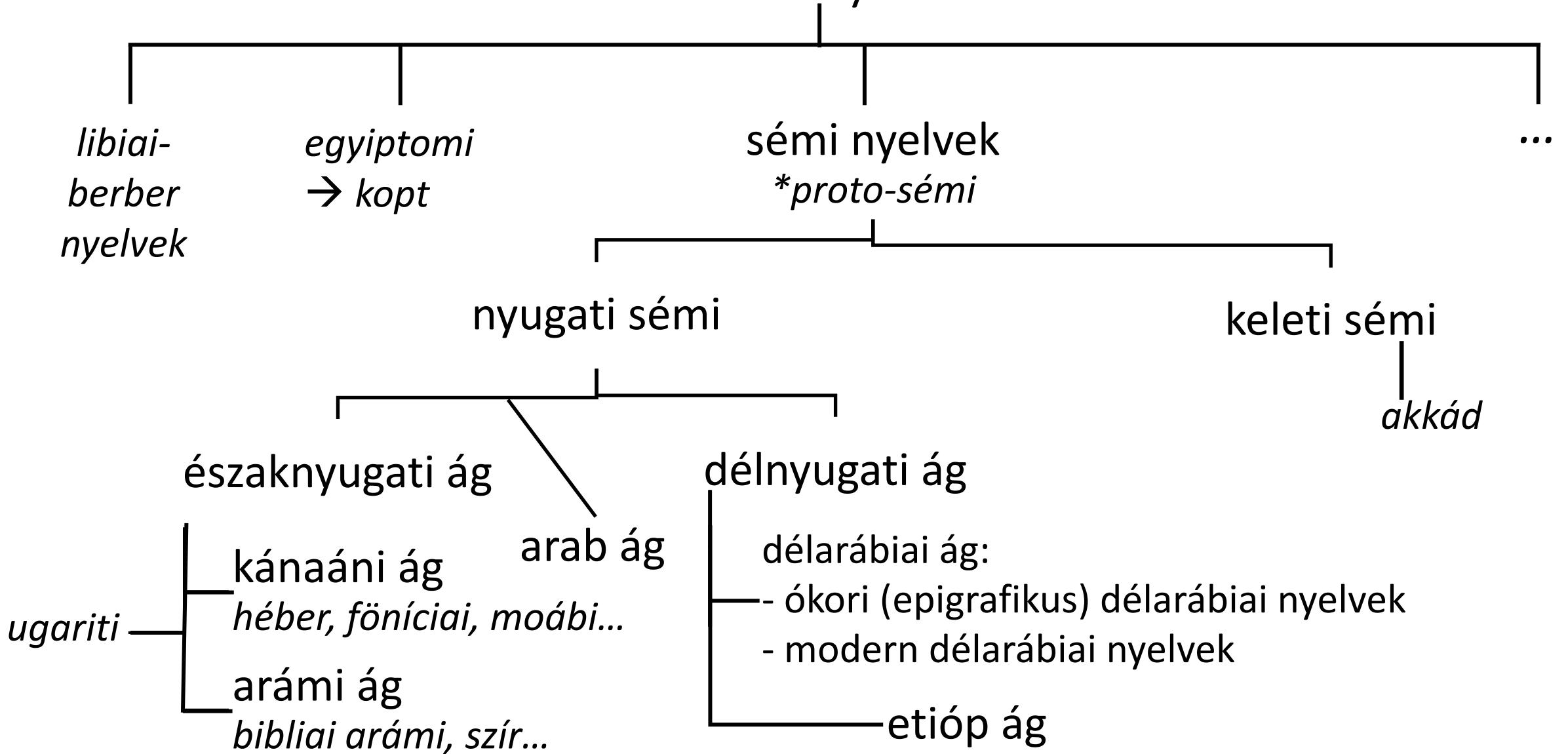
FIG. 4 The Aramaean cities and states.

A sémi nyelvek családfája

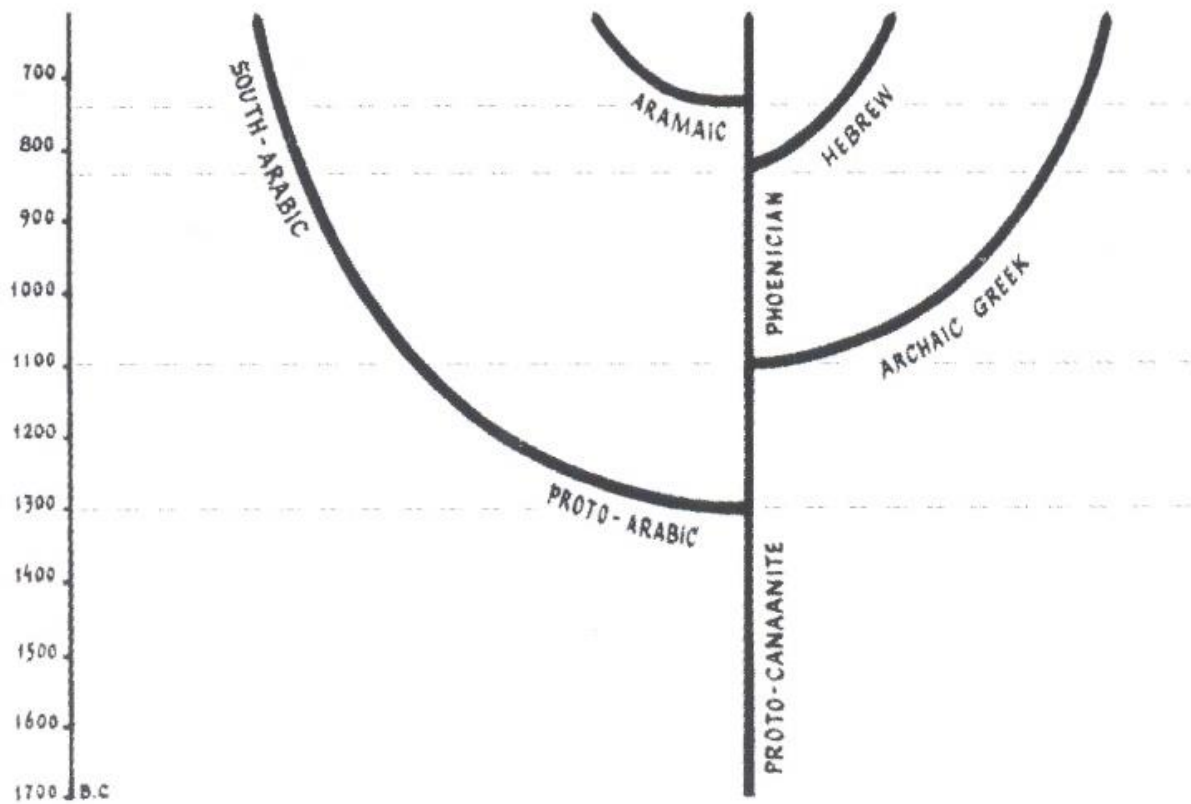
(leegyszerűsítve)

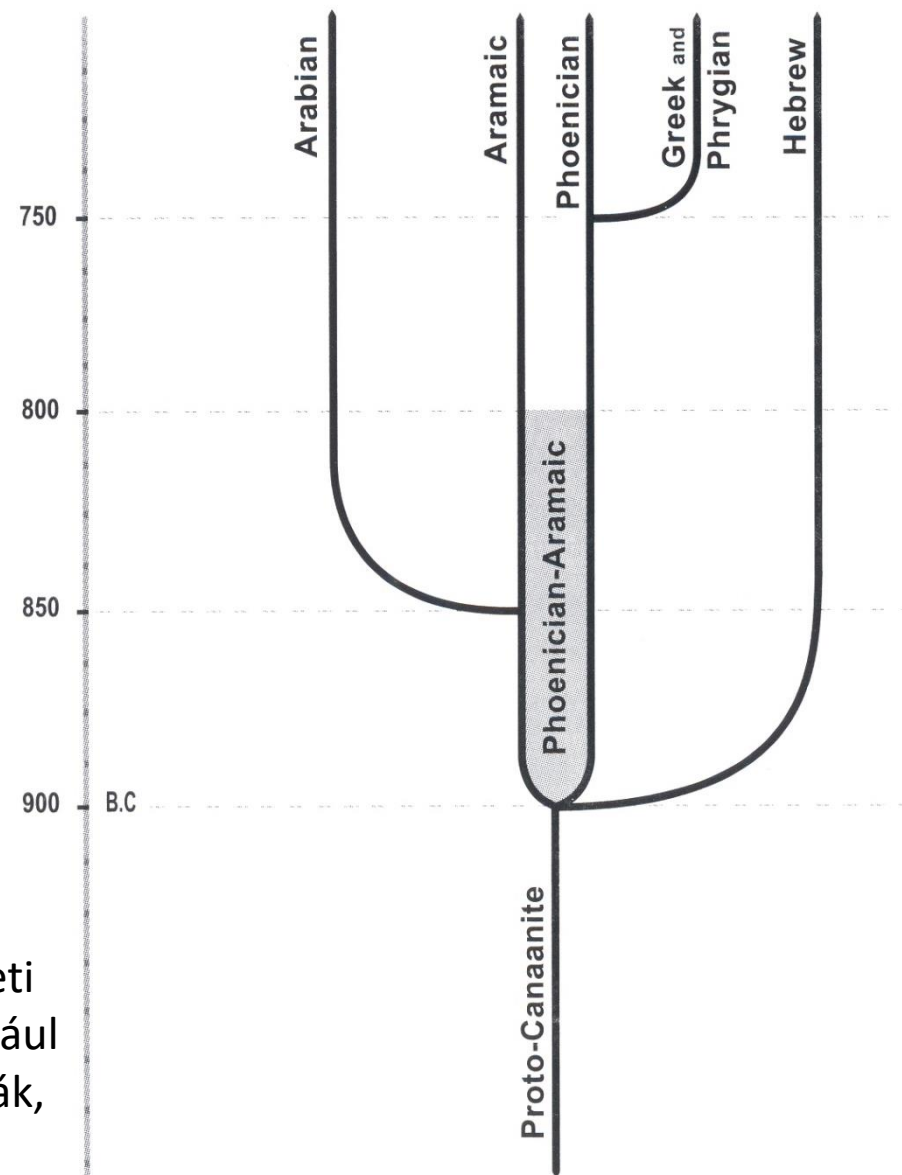
afro-ázsiai nyelvcsalád

Írástörténet: Joseph Naveh 1982

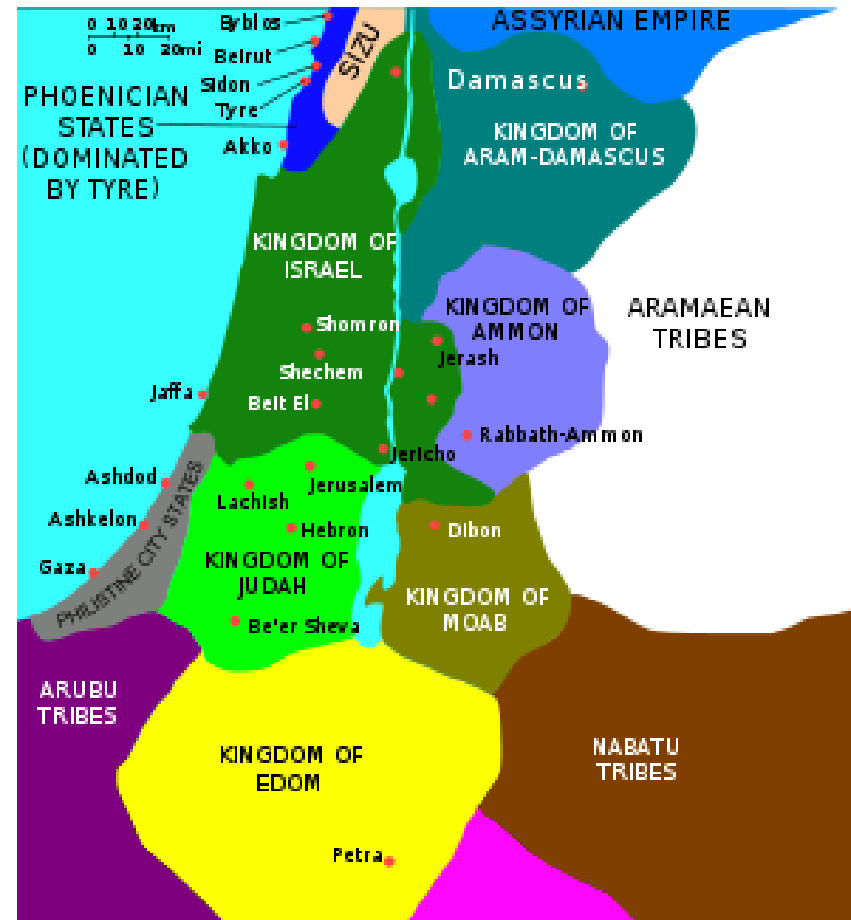
vs. Benjamin Sass 2005

Az írások történetének rekonstrukciója a feliratokat tartalmazó régészeti leletek datálásától függ. De a legtöbb felirat datálása nehéz, mert például nem kontrollált régészeti ásatásból került elő, nem szerves anyagra írták, stb. Datálás leginkább a betűk alakja alapján → körkörös érvelés.

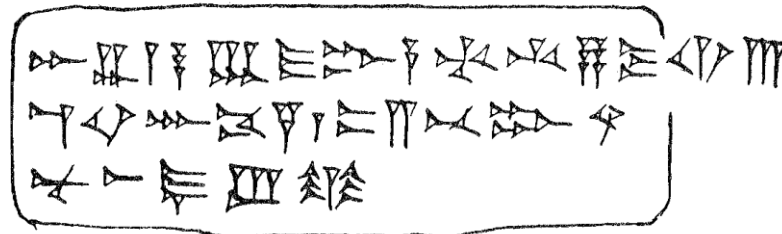
Az északnyugati sémi nyelvi kontinuum

- 1200–1000: vaskor 1
- 1000–586: vaskor 2
- Népek és államalakulatok az i. e. 1. évezred elején

Ugarit

- Ugarit (ma nevén: *Rász Samra*): bronzkori tengerparti kereskedőváros a mai Szíriában, i.e. 1200. körül, a tengeri népek vándorlása idején pusztul el.
- Ugariti nyelv: az ény-i sémi nyelvek között; saját ékírásos alfabetikus írással írják.

'a b g ħ d h w z ḥ ṭ y k š l
m ḏ n z s ' p ṣ q r t
ḡ t 'i 'u s₂

Fig. 25. An abecedarium from Ugarit

- Sok felirat ugariti és akkád nyelven: fontos forrás az i. e. 1500–1200 közötti gazdasági, kulturális és vallási viszonyokra vonatkozóan.
- Ugarit: ugyanannak a korai északnyugati sémi („Szíria-Palesztina”: Kánaán, Fönícia, stb.) kultúrának a része, amelyből majd a bibliai Izrael vallása is kialakul.

Ugarit

NB: Vegyük észre a panteonok "képlékeny" voltát, időbeli változását.

Fontosabb ugariti istenek és istennők:

- Él (vö. akkád *Il*, arab *Allah*): az ugariti és korai kánaáni panteon feje, főisten („király”) és teremtő égisten, aki azonban akaratgyenge, avagy jóságos, bölcs és türelmes.
- Baal: viharisten, már az ugariti mitológiában is központi jelentőségű, Él kihívója, és i.e. 1000. körül a kánaáni-föníciai panteon fejévé válik. *Dagan* (gabonaisten) fia, akit egy mítosz szerint *Mot* (a halál istene) megöl, de feléled. Megküzd *Jamm*-mal, a tengeri őskáosz istenével / szörnyeivel / démonjával. (Vö.: Marduk és Tiamat küzdelme a mezopotámiai mitológiában; Gen. 1-ben teremtés az őskáosz vizei felett; Ex 14–15: Vörös/Nádas-tenger kettéválasztása.)
- Aséra (*Atirat*): korábban Él felesége, majd egyes mítoszokban viszonya van Baal-lal, a Bibliában már Baal társa (vö.: Baal átveszi Él helyét az i. e. 1. évezredre), végül szent fa, szent oszlop, szent liget.
- *Anat*: Baal felesége és nővére, a termékenység, szerelem és háború istennője. Később összeolvad mezopotámiai eredetű *Astarte* istennővel (*Istar*, vö. *Eszter*).

Fönícia és a föníciai kultúra „rétegei”

(1) Libanoni hegység és a Földközi tenger között:

Szidón, Türosz, Búblosz, Akkó, Tripoli, stb.

(2) „Elföníciásodott” tengerpart:

Például a vaskor 1-ben még jellegzetesen filiszteus városok (Asdód, Askelón, Gáza, Gát, Ekron) vaskor 2-re már a föníciai kultúrkör perifériájává válnak (nyelv, írás, kultúra, identitás, stb. szempontjából).

(3) Föníciai gyarmatosítás:

Türosz kereskedőtelepei az i. e. 10. századtól, Hispániától a Fekete-tengerig.

(4) Karthágó és a punok: önálló hatalmi központtá válik a nyugati Mediterráneumban az i.e. 1. évezred második felében, Róma felemelkedéséig – amikor Fönícia már elvesztette önállóságát.

Fönícia

*A kánaáni mitológia Ugarittól a föníciaiakig,
mint a Héber Biblia vallástörténeti háttere!*

Vallás, mitológia:

- Termékenységi istenek: férfi istenek (*Baal* viharisten $\approx$ *Hadad*) és női párjaik (*Anat*, *Astart*).
  - Továbbá *Dagan* szintén termékenységisten. *Baal*-mítoszok.
  - *Baal* helyi változatai (*Baal-Szapan*, *Baal-Biqa*, *Baal-Haszor*, *Baal-Zebul* / *Baal-Zebub*...)
- Égistenek: *Él* (a kánaáni-ugariti panteon főistene), *Samu* (az ég deifikációja)...
- További deifikált természeti jelenségek, pl.: *Jamm* (tenger), *Mot* (halál), *Jarih* (hold), stb.
- *Moloch* (*Molochmor*): gyermekáldozatot helyettesítő bárányáldozat, tehát nem istenség neve! A kánaáni időkben az elsőszülöttek feláldozása nagy veszedelem idején, például a Jeruzsálem melletti Hinom-völgyben (*Gé Hinom* > *Gehenom*, „Gyehenna”)
- Városok főistene, pl. *Melkart* („a város királya”): Türosz főistene.

Arámiak: kultúra

- ❑ Arám = országnév; arámi = nép, nyelv (pl. *arámiul*).
Aramean people vs. *Aramaic* language.
- ❑ Izrael anakronisztikus önazonosítása az arámiakkal (szemben a kánaánitákkal):
pl. Gen 24,10; 25,20; 31,47; Deut 26,5.
- ❑ I. e. 11. sz. elején: arámi törzsek megjelenése Elő-Ázsiában (valósz. demográfiai robbanás következtében nomád hullám a sivatag felől, vö.: akkádok, amurrúk, arabok...).
- ❑ Szinkretikus kultúra: neo-hettita, föníciai, asszír és izraelita hatások.
- ❑ Föníciai eredetű panteon (főisten: Hadad, ősi nyugati sémi viharisten).
- ❑ Az arámi nyelv a Közel-Kelet *lingua franca*-jává válik, a diplomácia nyelvévé (vö. Jeruzsálem ostroma 701, 2Kir 18,26 = Jes 36,11).

Ammoniták, edomiták, moabiták

Egymással és Izraellel nagyon közeli rokon népek, nyelvek.

Hasonló nyelv, hasonló betűk, hasonló kultúra – finom eltérésekkel.

Eltérő helyi-nemzeti istenek, ezért eltérő *teofór* [= istennevet tartalmazó] személynevek.

(Moáb: *Kemos*, Edom: *Qausz*, Ammon: *Milkom?*; Izrael: *JHWH*)

Állandó kapcsolat Izraellel: háborúk (pl. *Mésa*), rokonság (vö. *Rut*), stb.

Hasonló sors mint az Északi királyság: feltűnnek a történelem színpadán, létrejön egy királyság, amelyet az Újasszír Birodalom előbb vazallus állammá tesz, majd meghódít. A lakosság felolvad a közel-keleti olvasztótégelyben, az önálló etnikumként való lét megszűnik.

Feliratok:

Mésa-sztélé (Moabite stone, kb. i. e. 840): Mésa, Moáb királyának a győzelme Omri, Izrael királyának fia felett, vö. 2Kir. 3,4-8.

Néhány kisebb felirat, osztrakonok, pecsétek, stb.

A bibliai izraelita vallás történeti kontextusban

JHVH: az izraelita vallás új istensége, akit

- egyrészt azonosítanak Éllel

Vö. Ex. 6:3: „*Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak úgy jelentem meg mint Mindenható Isten [El Sadaj], de az én JHVH nevemen nem voltam előttük ismeretes.*”

- másrészt számos elemet vesz át Baaltól: viharisten: pl. megküzd a vizekkel (Exod 15, Ps 114, Jes 51:9-11), és Baalhoz hasonlóan „felhőkön száguld” (vö. Deut. 33:26, Jes. 19:1, Zsolt. 104:3, Zsolt. 68).

Tehát JHVH a korábbi kánaáni mitológia két főistenének összeolvadásából „jön létre”. Ugyanakkor a kánaáni Baal isten mint JHVH „ellenlábasa” a Héber Bibliában.

- ✓ Diakrón, történeti szemlélet: Baal > JHVH fejlődés a korai vaskorban.
- ✓ Szinkrón, strukturalista szemlélet: Baal ↔ JHVH oppozíció a kannonizált HB-ban.

A bibliai izraelita vallás történeti kontextusban

Fontos még:

- I.e. 9-8. századi feliratok (pl. Kuntillet Ajrud, Sínai-félsziget; Khirbet el-Qom, Judeában):
„áldott JHVH és az ő Aserája által”
- Bizonyíték egy korai fázisra az izraelita vallástörténeti fejlődésben:
JHVH átveszi Baal szerepét (és nőjét), de még nincs absztrakt monoteizmus.

Kötelező irodalom (bevezetés a bronzkor és vaskor vallástörténetébe):

Komoróczy Géza: Elő-Ázsia, in: Bodrogi Tibor et. al., *Mitológiai ábécé* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978, pp. 115–183), különösen pp. 148–164.

További vallástörténet
— *kulcsszavakban*

Nagy fordulatok a vallástörténetben: az ún. „axiális korszak”

Axiális korszak („tengelykor”): *Karl Jaspers* (1883–1969, német pszichoanalitikus, egzisztencialista filozófus és teológus, Max Weber-tanítvány) által megalkotott kifejezés (*A történelem eredetéről és céljáról* c. művében, 1949.).

- Az i.e. 8-3. század között, különösen az i. e. 6. század környékén, egymástól független fordulatok a világ számos pontján:
  - Izrael: klasszikus héber próféták, i. e. 8-6. század, a monoteizmus létrejötte.
  - *Görögó.*: a filozófia születése, preszókratikus filozófusok (7–5. század); Szókratész, Platón, Arisztotelész.
  - Perzsia: Zarathusztra (vagy *Zoroaszter*, kb. i. e. 628 – kb. i. e. 551).
  - India: *Mahavira* (a jainizmus alapítója, kb. 5. sz.) és Buddha (kb. 566/3 vagy kb. 480 – kb. 486/3 v. kb. 400).
  - Kína: Konfuciusz (Kung Fu-ce, i. e. 551–479) és Lao-ce (i. e. 7-4. sz.).
- Jaspers 1949 (és mások tőle függetlenül!): nem véletlen egybeesés, hanem fordulópont az emberiség történetében, az „egyén eszmélése” (szemben a korábbi kollektív társadalmakkal).
- Vö.: nagy birodalmak születése, a távolsági kereskedelem intenzívebbé válása, stb. Emiatt perspektíva-váltás, az univerzalizmus megszületése.

Az axiális korszak után: kereszténység születése, még később az iszlám születése.

Nagy fordulatok a vallástörténetben: modernitás

- Reneszánsz, humanizmus > felvilágosodás, ipari forradalom > modernitás > posztmodern.
- Az ember, az egyén kerül a középpontba, szemben a megváltoztathatatlanak tartott társadalmi struktúrákkal. (Vö. még: forradalmak kora.)
- Fokozatosan nő az emberi választás szerepe (vö. „szabad akarat”) a veleszületett adottságokkal (vö. „elvele elrendeltetés”) szemben.
- Fokozatosan leépülnek a fix társadalmi kategóriák (kasztok, társadalmi osztályok, vallási közösségek). Megnő a mobilitás: a társadalmi felemelkedés és a vallásváltás lehetősége.
- A modernitásban már az egyén határozza meg az identitását, nem az identitás az egyént.
- Posztmodern: az identitások határai már nem csak átjárhatóak, hanem egyre inkább elmosódnak, a korábban abszolútnak tartott igazság relativizálódik.
- Mindez vonatkozhat: nemzeti identitásra, osztályidentitásra, vallási identitásra, stb., de ma már a *gender* identitásra is.

3. Késő-antik vallások:

ami a zsidóság kutatása szempontjából fontos.

Ld. a feladott részt
Helmuth von Glasenapp,
Az öt világvallás c. könyvéből!

- Ókori görög vallás és mitológia
- Római vallás és mitológia (görög, etruszk stb. hatás)
- Zoroasztrianizmus
  - Mazdaizmus: óperzsa vallás (kb. i. e. 9. sz.; főisten: *Ahura Mazdá* [Ormizd]), amely az i.e. 6. századtól összeolvadt Zarathusztra/Zoroaszter próféta tanításaival.
  - Monoteista és dualista elemek (a világ = a *jó* és a *rossz* princípiumának a küzdelme).
  - Irán muszlim meghódítása után (zoroaszteriánusok = „tűzimádók”) sokan Indiába menekülnek.
- Mithrasz-kultusz: misztériumvallás a római császárkorban, amíg a kereszténység ki nem szorította. Különösen a hadseregben volt népszerű. (Vö. pl. a karácsony eredetével.)
- Gnoszticizmus: késő ókori misztikus irányzatok. *Gnózis* = `tudás', értsd: ezoterikus tudás.
  - Keresztény gnózis (Egyiptom-Szíria, *Nag Hammadi*). Korai zsidó misztika. *Mandeusok*. *Manicheizmus*.
- + Szinkretizmus: különböző vallások elemeinek vegyítése, új rendszer létrehozása.

Vö. közös indo-európai mitológiai gyökerekkel (germánok, szlávok...).

4. „Világvallások”

Posztkolonialista kritika

- Az egyes vallások története: *milyen kérdéseket figyeljünk meg?*
  - Volt-e alapító? Ha volt: az alapító [legendás] élete hogyan határozza meg a születő új vallást?
  - Az új vallás keletkezése: kialakulása és elterjedése.
  - Fejlődés **belső tényezők** és **külső tényezők** hatására.
  - Fordulópontok, szakadások stb.
- Intézmények története ↔ eszmék története: egyházszakadások, ideológiai változások, liturgiai-rituális változások...
- Nagy világvallások mellett létrejönnek/vannak kisebb, rokon vallások is: pl. mormonok, samaritánusok, sabataiánusok, karaiták, Bahai stb.

Alapító nélküli, „ősi időkre” visszanyúló (törzsi?) vallások: pl. hinduizmus, sintoizmus. Vajon a judaizmus is?

5. Mai vallásosság

Mind-mind a mai vallástudósok számára kutatható és valóban erősen kutatott témák!

Modern fejlemények:

- A hagyományos vallási formák háttérbe szorulása és/vagy átalakulása:
  - Individualizálódó társadalmunkban az identitás sokkal inkább választható, mint korábban (nem születünk bele) → a vallás mint választott identitás. Szekularizáció?
  - Fundamentalizmus: mert a modernitás már nem kihívás, hanem adottság?
Megcsömörlés a modernitásban?
- Új vallási mozgalmak:
  - Keleti vallások nyugati formái (Krisna-tudat stb.)
  - *New Age*
  - Modernkori újpogányság (Európa-szerte)
- Ateizmus, agnoszticizmus, szkepticizmus – vallástudományi kutatása!
- Egyházak és vallások válasza a modernítésra, helye a társadalomban: társ-i felelősségvállalás, egyházak és média, a vallások láthatóság a közterületeken...

A racionalizmus (a vallás mint kinyilatkoztatott igazság) helyett érzelmek (a vallás mint élmény)?

*Köszönöm az egész féléves
figyelmüket, munkájukat,
és viszlát a vizsgán!*